

شرح حال و نعت سرایی فارسی فیروزالدین فیروز

دکتر عظمی زرین نازیه

استاد یار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب، لاهور- پاکستان

چکیده:

از دیر باز شبه قاره مرکز علم و ادب بوده است. در این سر زمین تعدادی از شاعران برجسته می زیسته اند که آثار ماندگار به پادگار گذاشته اند. شیخ فیروزالدین متخلص به فیروزیکی از شاعران نام آور شبه قاره پاکستان و هند است. در این مقاله نعت سرایی فیروز مورد بحث قرار داده شده است. او بر زبان عربی و فارسی کاملاً تسلط داشت. دیوان وی دارای غزل، قصیده و رباعی است.

واژه های کلیدی: فیروز الدین فیروز- نعت سرایی فارسی، شعر و ادب فارسی، نقد شعر فارسی، تاریخ ادب و شعر فارسی در شبه قاره.

شیخ فیروز الدین فیروز شیخ غلام محی الدین (م ۱۸۴۵م) اُستادِ کشمیر، متخلص بہ فیروز، شاعرِ فارسی گوی پاکستانی است۔ (احمد، ظہور الدین: ۱۹۹۰م ۵/۷۰)

او در ۱۸۶۶م، مُتصدی امور زمین در دھکدہ ہا (تَحصیل دار (Tehsildar)) شُد۔ بعد از پنج سال در منچن آباد، شہر ستانی در بخش بہاول نگر، در جنوبِ اُستان پنجاب پاکستان فعلی، مُتصدی جمع آوری مالیات (Collector) شد۔ در ۱۸۷۸م دولتِ انگلیس خدماتش را در نظر داشتہ، معاون دوم بخش داری Extra Assistant Commission تعیین کرد۔ او در ۱۸۸۰م در گذشت ' (ہمو، همان، ہانجا) آثار:

فیروز یک دیوان فارسی با مقدمہ " غلام قادر گرامی " شاعر پر گوی فارسی (۱۸۵۶-۱۹۲۷م) بہ یادگار گذاشتہ است کہ در ۱۹۲۱م از انتشارات "مرغوب ایجنسی" (Marghoob Agency) لاہور چاپ شد۔ عنوان این دیوان بدینگونہ است:

"دیوان فیروز از جناب میاں محمد فیروز الدین کہ آن صاحب فیروز سابق وزیراعظم (نخست وزیر) ریاست بہاولپور و رئیس اعظم لاہور"۔
این دیوان داراری ۱۰۰ صفحہ است۔ تا صفحہ ۵۸ غزلیات و از ۵۹ تا ۹۹ نوزدہ قصاید نعتیہ هست و ہر صفحہ آخر رباعی درج است۔
در تذکرہ شعرای پنجاب آمدہ است:

" در عربی و فارسی کامل بود و با شعرِ پارسی خصوصیت داشتہ۔ دیوان پارسی مُکمل کردہ " (عبدالرشید، خواجہ: ۱۹۶۷م، ۲۸۲)

شعرِ فارسی فیروز فوق العادہ عالی و نشانگرِ آن است کہ او ہر شعر گوییِ این زبان دسترس کامل دارد۔ خودش نیز شعر گویی اش افتخار می کند:

نُطقِ تو شکر ریزد در کامِ دکا از زوق	در شعر و سخن گفتنِ فیروز چو می آبی
منم کہ ہر شُد فلک زمین شعر و سخن	بہ زورِ نظم زدم کوس را بہ خاقانی
منم کہ شعر من است آن معادن معنی	کہ کردہ مصرعہ بیاضی و بیت دیوانی

(احمد، ظہور الدین: ۱۹۹۰م، ۵/۷۰)

نَوَابِ میاں مُحَمَّدِ فیروز الدین اُستادِ غلام قادر گرامی کہ وی از فیض روحانی یافت و
بر شاگرد بودنِ فیروز افتخار می کند۔ چند سطر مقدمہ کہ گرامی بر دیوانش نوشتہ است در
زیر درج است:

(ترجمہ فارسی از اردو):

"نَوَابِ میاں مُحَمَّدِ فیروز الدین اُستادم بود۔ من در جالندھر از او خواندم و اصلاح
شعر نیز گرفتم۔ او بامن مہربان بود۔ زبانم دربارہٗ شعرِ وحی ترجمانِ فیروز گنگ است و
حواسِ خمسہ ام باطل شد:
"کہ بیمار است رای مرد بیمار"۔
می گوید:

درس ادب ز حضرتِ فیروز خواندہ ایم
زد خندہ بر کلامِ نظیری کلامِ ما

(ہمو، همان، ص ۷۱)

فیروز بیشتر در تتبعِ شعرای کلاسیک فارسی شعر سرودہ است۔
علاوہ بر غزل، نعتِ رسول مقبول و حُبِ آل رسول موضوعِ مہم شعرِ فیروز است۔
ردیف ہای غزلِ نعتیہٗ او مُحَمَّد، مصطفیٰ، آل رسول وغیرہ خیلی جالب است۔
بخشِ بزرگِ دیوانِ فیروز قصایدِ نعتیہ را در بردارد و بلند ترین قصیدہٗ نعتیہ ۹۳
بیت دارد کہ بیٹی از آن در زیر درج است:

بہ مخزنِ دلِ فیروز از ازل شاہا محبتِ تو متاعی است دین و ایمانی

(فیروز: ۱۹۲۱م، ص ۹۶)

او در نعتِ تلمیحِ ہای تاریخی و آیاتِ قرآنی نیز آورده است:

مُحیِ امواتِ خلقِ ہمچو دمِ عیسوی مُعجزہٗ پای تو در دمِ رفتارِ هست

(ہمو، همان، ص ۹)

معجزہٗ عیسیٰ روحِ اللہ را بہ عنوانِ تلمیحِ آورده است و واقعہٗ معراجِ مصطفیٰ:

وی بہ بُرجِ نبوتِ بالیقین دال بر اعجازِ تو شق القمر

(ہمو، همان، ۳۳)

فیروز بر نعت گوئی خود افتخار می کند و می گوید:

اگر چه کمتر از خاکم ولی فیروز آفاقم غلام احمد پاکم همین بس افتخار من
به پایم می گذارد افتخارِ دو جهان سر را که دارم درمیان سر سر نعت پیبر را
(همو، همان، ص ۶۱)

ولی به این امر اعتراف هم می کند که کسی استعداد ندارد که وصفِ مصطفی را آن
چنان که حق است بیان کند۔

شود منطقِ فکرِ عقلِ اول همه لال در وصفِ حالِ محمد

(همو، همان، ص ۲۲)

دوری از مدینه موضوعِ دیگر نمایان نعت فیروز است۔ آرزوی دیدارِ روضهٔ مطهر

جا به جا در شعری دیده می شود:

مردم از سوز جدایی یا الهی از کرم دیدهٔ فیروز مسکین ساز جای مصطفی
(همو، همان، ص ۸)

خواهد همیشه خاطرِ فیروز مُستمند بهر خدا به سوی مدینه مرا طلب

(همو، همان، ۹)

رحمة للغلیمینی از عنایت کن کرم سوخت فیروز حزین اکنون ز فرط انتظار

(همو، همان، ۷۹)

گاهی سراپایِ مصطفی ﷺ را موضوعِ نعت ساخته است:

داری اگر به دیدن نورِ خدا طلب در حُسن روی پاکِ شه مصطفی طلب

(همو، همان، ص ۸)

ای دهانِ تنگِ تو تنگِ شکر	وی میانست همچو مور و چون قمر
چشمِ شهلایت بعینه نرگس است	قامتت سرو نی فی نیشکر
عارضت یاقوت، یاقوتِ روان	نعلِ تو چون لعل، دندان چون گهر
در سرِ زلف و رُخت سیاب وار	بی قرارم روز و شب شام و سحر

(همو، همان، ۳۳)

او در نعت هایش تشبیهات و استعارت زیبا به کار می برد۔

چشم را نرگس، قامت را سرو، عارض یاقوت وار و دندان گہروار، رخ انور را
سیاب و شیرین دهن می گوید 'فیروز تمام عناصر شعر را بہ کار بردہ است۔ در بیت زیر
تکرار "ش" بر آہنگ شعر می افزاید:

شاهد و شمع و شراب و شوقِ دل پیش ما این است جتّ بی قصور
(ہمو، ہان، ص ۳۴)

قوافی داخلی نیز خیلی جالب می آورد:

تخت باشد تختِ سنگی پیش پای ہمنشین عرش باشد فرش در چشم گدای مصطفی
(ہمو، ہان، ۸)

نمونہ های نعت از دیوان فیروز

غزل نعتیہ:

جلوہ طور است عکسی از ضیای مصطفی کی	سورہ نور است وصفی از صفای مصطفی
بر نگینِ خاتمِ جم نقش پای مصطفی	کی مسخر عالمش گشتی نبودی ثبت اگر
عرش باشد فرش در چشم گدای مصطفی	تخت باشد لختِ سنگی پیش پای ہمتش
مظہر دیدار حق آمد لقای مصطفی	مظہر انوارِ حق آمد جلالِ احمدی
بر سرِ شمع فروزانِ دعای مصطفی	ہست پروانہ اجابت از کمالِ لطیفِ حق
دولتِ دینِ نقدِ بادا ای فدای مصطفی	سر کجا باشد سزا بہرِ نثارِ پای او

مُردم از سوزِ جداییِ یالہی از کرم
دیدہ فیروزِ مسکین ساز جای مصطفی

(ہمو، ہان، ہانجا)

در حُسن روی پاکِ شہِ مصطفی طلب	داری اگر بہ دیدنِ نورِ خدا طلب
از خاکِ پای پاکِ تو آبِ بقا طلب	سر مایہ حیاتِ ابد می کُند مدام
بہر خدا بہ سوی مدینہ مرا طلب	خواہد ہمیشہ خاطرِ فیروز مستمند

(ہمو، ہان، ۸-۹)

باعثِ کون و ظہور احمدِ مختار هست
 قرب و کمالِ رُسلِ پیشِ مقاماتِ تو
 پیشِ صفایِ رُختِ کابینہٗ حق ثماست
 سرورِ من بر سرِ تاجِ نبوتِ ز حق
 کحلِ غبارِ رمت در نظرِ معرفت
 مُحیِ امواتِ خلقِ همچو دمِ عیسوی
 پایِ ز سرِ کردہ چون در رہِ شوقِ روم
 آبرویِ ملتِ بندہٗ فیروز را
 شافعِ یومِ نشورِ سیدِ ابرار هست
 مثلِ یکِ قطرہ و قُلزمِ رخسارِ هست
 نورِ مہ و مہرِ چرخِ صورتِ زنگارِ هست
 ذاتِ شریفِ تو چون گوہرِ شہوارِ هست
 پیشِ دلِ اصفیا مایہٗ انوارِ هست
 معجزہٗ پایِ تو دردمِ رفتارِ هست
 بہ زگلِ تر مرا نوکِ سرِ خارِ هست
 خاکِ درِ پاکِ تو غارہٗ رُخسارِ هست

(ہمو، همان، ص ۹)

عیانِ نورِ حق از جلالِ مُحَمَّد
 بہ قُربِ خدا منزلِ قابِ قوسین
 ز نورِ نظرِ حورِ عینِ از تمنا
 عدمِ گشتگانِ ازل را بہ یکِ دم
 زہی شان کہ در دیدہ ہایِ ملایک
 شود منطقیِ فکرِ عقلِ اوّل
 بمرآتِ ابصارِ قدرتِ مُعین
 ز توصیفِ اوصافِ ذاتش چہ گویم
 عطا کُن بہ فیروزِ مسکینِ الہی
 قضا پر تویی از جلالِ مُحَمَّد
 حُضیضِ استِ پیشِ کمالِ مُحَمَّد
 کند فرشِ زیرِ نعالِ مُحَمَّد
 کند زندہ یُمینِ مقالِ مُحَمَّد
 بود مُردمکِ عکسِ خالیِ مُحَمَّد
 ہمہ لال در وصفِ حالِ مُحَمَّد
 خدا کردہ جایِ مشالِ مُحَمَّد
 بینِ خُلقِ حق در خصالِ مُحَمَّد
 بہ ہر لحظہٗ عشقِ وصالِ مُحَمَّد

(ہمو، همان، ۲۲)

ای دھان تنگ تو تنگ شکر	وی بیانت همچو مور و چون قمر
چشم شہلایت بعینہ نرگس است	قامتت سرو است فی فی نیشکر
عارضت یاقوت، یاقوتِ روان	نعلِ تو چون لعل، دندان چون گھر
در سرِ زلف و رُخت سیلاب و ار	بیقرارم روز و شب شام و سحر
ای شفیع و حامی روز جزا	رحمۃ للعالمینی در خبر
وی مہِ بُرج نبوت بالیقین	دال بر اعجازِ تو شقُ القمر
بندۂ فیروز را جُز در گھت	در دو عالم نیست ملجایِ دگر
(ہمو، همان، ۳۳)	
ای جبینت مطلع خورشیدِ نور	در رُخت رخشانِ مہ انوارِ طور
آہ می ماند زمن دلدار دور	یار غیور است و خاطر نا صبور
نورِ چشمِ عالمی زبید تَرا	گر کُئی بر دیدۂ مردم مرور
روی تُست امروز آن مہرِ منیر	سایہ اش روشن نماند قرصِ ہور
بر میانِ ناز کست نامِ خدا	بار افتد از نگاہِ عینِ حُور
شاهد و شمع و شراب و شوقِ دل	پیش ما این است جنتِ بی قصور
شافعِ فیروز عاصی دوستان	حُبِ پیغمبر بود یوم النّشور
(ہمو، همان، ۳۴)	
جمالِ حق مہِ روی تو یا رسول اللہ	خصالِ حق ہمہ خوی تو یا رسول اللہ
سرِ من است سرِ سجدۂ درتِ دایم	قسم بہ قبلۂ روی تو یا رسول اللہ
فزودہ نورِ شرف را بہ چشمِ روحِ امین	غبارِ گوشۂ کوی تو یا رسول اللہ

کند شمیم بر اعجازِ حشرِ عظمِ رمیم ز نشرِ شمعِ بوی تو یا رسول اللہ
دم تر شمعِ فیضت بودیم خار نمی ز موجهِ جوی تو یا رسول اللہ

ز جورِ نفسِ اغثنی زمانِ زمانِ فیروز
کند ہمیشہ بہ سوی تو یا رسول اللہ

(ہمو، همان، ۵۰)

قصیدہ نعتیہ:

بہ یایم می گزارد افتخارِ دو جهانِ سر را کہ دارم درمیانِ سرِ سرِ نعتِ پیمبر را
زہی پیغمبری سرِ افسری خیلِ اولی العظمان کہ بر مورش بیافشاند سلیمان نقدِ افسر را
تعالی اللہ معلی سروری والا شہنشاہی کہ جاروب در پاکش کند جبریل شہپر را
ز فیضِ برکتِ شان لبِ آن خسر و عالم حلاوت در ازل دادند جانِ شہد و شکر را
منم ای شاہِ عالی خالی ارچہ از عمل لیکن شفیع آرم بہ خود حُبِ شہِ شبیر و شہر را
مرا ازہر دو عالم بس بود سرمایہٴ عشقت تمنایست غیر از تو بدلِ فیروزِ احقر را
(ہمو، همان، ص ۶۱)

خواہ من نیک و خواہ بد باشم لایقِ عفو یا کہ رد باشم
رحم کن ای احد پی احمد تا کہ مامون در لحد باشم
(ہمو، همان، ص ۱۰۰)

یا رب بہ طفیلِ احمد پاک ببخش واز بہرِ شہِ سریرِ لولاک ببخش
من نامِ شریفِ او شفیع آرم بر حالِ منِ ضعیفِ غمناک ببخش
(ہمو، همان، ہانجا)

مقطع های غزل های نعتیہ:

نام نبی که ورد زبان کرده ایم ما	فیروز بس بود ز دو عالم یکی مرا
(همو، همان، ص ۳)	
دیدۀ فیروز مسکین ساز جای مصطفیٰ	مُردم از سوزِ جدایی یا الهی از کرم
(همو، همان، ص ۸)	
بهر خدا به سوی مدینہ مرا طلب	خواهد ہمیشہ خاطرِ فیروز مُستمند
(همو، همان، ص ۹)	
کہ حامی اش بہ دو عالم نبی مختار است	غمِ جهان نخورد همّتِ دلِ فیروز
(همو، همان، ص ۱۰)	
یا الهی کہ عینِ ایمان است	ده بہ فیروز حُبِّ آلِ رسول
(همو، همان، ص ۱۱)	
جز عشقِ نبی سری بہ سر نیست	فیروزِ حقیر را بہ دارین
(همو، همان، همانجا)	
باد بر آل و بر اصحابِ پیہرِ صلوات	چند فیروز زنی لافِ مدیجش پُر گو
(همو، همان، ص ۱۹)	
ہست ہر دم از خیالِ احمد مختار مست	دین و ایمان و روان و روحِ فیروزِ ائیم
(همو، همان، همانجا)	
بہ ہر لحظہ عشق و وصالِ مُجَدِّ	عطا کُن بہ فیروز مسکینِ الهی
(همو، همان، ص ۲۲)	
فیروز را ز فیضِ مُجَدِّ امان رسد	در روزِ ہو لَناکِ قیامت بہ فضلِ حق
(همو، همان، ص ۲۳)	

نجاتِ ما طفیلِ شبر و شبیر می گردد	به حق سرورِ کون و مکان روز جزا فیروز
(همو، همان، همانجا)	
حُبِ پیغمبر بود یوم النّشور	شافعِ فیروزِ عاصی دوستان
(همو، همان، ص ۳۴)	
الهی دیدۀ فیروز روشن کن ز دیدارش	جبالِ مصطفیٰ باشد ظهورِ نورِ ربانی
(همو، همان، ص ۳۶)	
بود چو لطفِ شه مر سلین نگهانش	ز هولِ روز قیامت چه غم خورد فیروز
(همو، همان، همانجا)	
سر فدای قدمِ شاهِ رسولان کردم	منم امروز چو فیروزِ سعادت اندوز
(همو، همان، ۴۳)	
غلامِ احمدِ پاکم همین بس افتخار من	اگر چه کمتر از خاکم ولی فیروزِ آفاقم
(همو، همان، ص ۴۵)	
بندهٔ فیروز را ای مقتدای مر سلین	مست و بیخود کن ز صبهای سرورِ سرِ عشق
(همو، همان، ص ۴۷)	
کُند همیشه به سوی تو یا رسول الله	ز جورِ نفسِ اغثنی زمانِ زمانِ فیروز
(همو، همان، ص ۵۰)	
سر به پای نبیِ فدا کر دی	بختِ فیروز شد مدد گارت
(همو، همان، ص ۵۳)	
که مسکین بنده از بندگان آنجناب استی	به فیروزِ حزین یا رحمة للعالمین رحمی
(همو، همان، ۵۴)	
به جز آلِ نبی دیگر پناهی	ندارد جهانِ فیروزِ عاصی
(همو، همان، ص ۵۷)	

مقطع های قصیده های نعتیہ:

- مرا از هر دو عالم بس بود سرمایۀ عشقت
تمتانیست غیر از تو به دل فیروزِ احقر را
(همو، همان، ص ۶۲)
- بیالینِ لحد باشد الهی تا ابد شمع
ز سوزِ آتشِ عشقِ شفیعِ عاصیان پیدا
(همو، همان، ص ۶۷)
- دولتِ قربِ تو گر خاص بیابد فیروز
از کرم های عمیم تو نی دانم دور
(همو، همان، ص ۷۶)
- من را که غلام تو ام ای مالکِ دارین
بنواز پی حبِ شه شبر و شبیر
(همو، همان، ص ۷۷)
- رحمتہ للعالمینی از عنایت کُن کرم
سوخت فیروزِ حزین اکنون ز فرطِ انتظار
(همو، همان، ص ۷۹)
- نامِ پاکِ تو بود وردِ زبانِ فیروز
چو ببندد ز جهان جانِ ایشِ محل
(همو، همان، ص ۸۶)
- به مخزنِ دلِ فیروز از ازل شاها
مُحبتِ تو متاعیست دین و ایمانی
(همو، همان، ص ۹۶)
- بی کس و پس عاصم بر من خدا رحمتی
ایتم کُن یا نبی از حولِ روزِ محشری
(همو، همان، ص ۹۷)

کتابشناسی منابع:

- احمد، ظہور الدین ۱۹۹۰ء پاکستان میں فارسی ادب، جلد پنجم، ادارہ تحقیقات پاکستان، دانشگاه پنجاب لاہور۔
- عبدالرشید، خواجہ ۱۹۶۷م تذکرہ شعرای پنجاب، اقبال اکادمی کراچی۔
- فیروز، فیروز الدین ۱۹۲۱م، دیوان، مرغوب ایجنسی، لاہور۔
برای اطلاعات بیشتر نگاہ کنید
- برزگر، [فیروزالدین مولوی]، گرد آوری، حسن انوشہ [۱۳۸۰ش] دانشنامہ ادب فارسی در شبہ قارہ، ج ۴، بخش سوم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی تهران۔